

Jaargang 11 April 2003 Nummer 3

Facta

MARK ELCHARDUS OVER DE DRAMADEMOCRATIE

PAPUA LEEFT!? IN LEIDEN

DE SOCIOLOOG ALS COLUMNIST

Onderzoek naar het wan

Bij Mark Elchardus gaan wetenschap en maatschappelijke

Henk Jansen

'Nieuw schandaal nekt Antwerpse stadssecretaris', kopte de Belgische krant *De Morgen* op de dag dat ik naar Brussel reisde om met Mark Elchardus, hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel, over zijn boek *De Dramademocratie* te praten. In het Antwerpse stadhuis hadden zich dramatische taferelen afgespeeld. Schepenen en hoge ambtenaren werden ervan beschuldigd op rekening van de stad uitgaven voor privé-doeleinden te hebben gedaan. SP.A-voorzitter Patrick Janssens had de kat de bel aangebonden, las ik, maar de avond ervoor had Vlaams Blok-fractieleider Philip Dewinter in de gemeenteraadszitting de hoofdrol in het drama voor zich opgeëist als aanklager. Hij verweet burgemeester Leona Detiège dat zij niet meer in staat was 'deze stad uit de poel van schandalen te hijsen'. Nu, vele politieke overleggen en talloze media-items later, lijkt de rust weergekeerd. Patrick Janssens is inmiddels geen voorzitter meer van het Sociaal Progressief Alternatief. Hij is de nieuwe burgemeester geworden. Maar zou dat ook gebeurd zijn als de nieuwe burgemeester rechtstreeks door de Antwerpenaren was gekozen? De voorman van het Vlaams Blok zou in dat geval zeker een kans gemaakt hebben. Mark Elchardus is tegen het voorstel burgemeesters rechtstreeks te laten kiezen door de burgers. 'Stop toch met die tendens om de vertegenwoordigende democratie te veranderen in een richting waar men de personencultus, de persoonlijke populariteit en de mediapopulariteit van mensen steeds gewichtiger maakt', verzucht hij. 'Het voorstel om burgemeesters rechtstreeks te laten verkiezen, is in het licht van wat ik aantoon in *De dramademocratie* een zeer verkeerde beslissing.'

Veranderingen in sociale controle

'Onze samenleving is, waarschijnlijk al vanaf de jaren zestig, langzaam een wantrouwige samenleving geworden', schrijft Mark Elchardus in de 'Aanleiding' van zijn boek. 'Wij hebben weinig vertrouwen in allerhande instellingen en vertegenwoordigers, en nagenoeg geen vertrouwen in politiek, politici en overheid.' Met Wendy Smits deed hij tussen 1996 en 2001 onderzoek naar de oorzaken en daarvan deden zij verslag in het boek *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Hij constateert een 'hemelsbreed verschil tussen de interpretaties van de vertrouwenscrisis die in de pers en het intellectuele debat zijn opgedoken, en de resultaten van de wat tragere sociologische analyse'.

In 1982 richtte Elchardus samen met Ignace Gloreux de onderzoeksgroep TOR op. De groep richtte haar aandacht

trouwen en onbehagen

engagement samen

op onderzoek rond problemen van tijdsordening. Ze hadden het idee dat de vaste tijdsordeningen aan het verdwijnen waren. 'We hadden honderd jaar van volle industrialisering achter de rug, waarin we de tijdsordening sterk gekoppeld hadden aan vaste tijden. We dachten toen dat die tijdsordening - een verplichte schoolleeftijd bijvoorbeeld, een vaste pensioenleeftijd, een leeftijd voor volwassenheid, een werkweek van veertig uur - een beetje op losse schroeven kwam te staan. Dat hebben we onderzocht en ik moet zeggen dat die verwachting niet helemaal is uitgekomen. Er zijn veranderingen, maar we zitten nog altijd in zeer strakke structuren.

Toch is in de sociologie en daarbuiten het idee zeer populair dat alles op losse schroeven staat. Dat idee heeft de jaren negentig sterk beheerst en leeft nog heel sterk. Eén uiting daarvan zou de individualisering zijn. Maar op basis van empirisch onderzoek hebben we geconstateerd dat die diagnose niet klopt. Wat we wél zien is dat een aantal van de oude mechanismen van sociale controle het laat afweten. Traditie, bevel, specifieke gedragsvoorschriften, normering, disciplineren door schaarste spelen veel minder dan vroeger. Verkeerdelijk wordt hieruit besloten dat dit leidt tot de grote individualisering. Mijn stelling is veeleer dat wat we meemaken een verandering van de wijze van controle is. De invloed loopt nu via socialisatie en via andere beïnvloeding. Eigenlijk zeggen wij - als maatschappij bedoel ik - vandaag aan de mensen: het individu kiest, maar wij gaan toch proberen die keuze te beïnvloeden, voorspelbaar te maken en te bepalen. En dat doen we door mensen een kwart van hun leven op school te laten zitten en na schooltijd 17 tot 20 uur per week televisie te laten kijken. En we kijken erop toe dat niemand ooit in een omgeving is waar geen reclame hangt. Dat betekent dat wij de opvattingen, de kennis, de smaken, de emoties van mensen veel meer beïnvloeden en programmeren, om een zwaar woord te

gebruiken, dan vroeger. En dat we op die manier natuurlijk keuzes zeer voorspelbaar maken. Ik bedoel daarmee niet dat de samenleving daardoor zeer homogeen is geworden. Er zijn zeer verschillende soorten van beïnvloeding. De school werkt niet hetzelfde voor iedereen en er zijn verschillende soorten scholen. Niet iedereen kijkt naar dezelfde televisieprogramma's, niet iedereen leest dezelfde kranten. Dus de samenleving wordt niet homogeen, maar het gemeenschappelijke is wel dat iedereen heel sterk via symbolen wordt gecontroleerd. Dat is eigenlijk ons uitgangspunt als algemene maatschappijdiagnose. Naar aanleiding van de zaak-Dutroux brak in 1996 een grote crisis uit die het land op stelten zette. Jullie hebben in Nederland zo iets meegemaakt met Pim Fortuyn. Maar ik denk dat de eerste maanden na de zaak-Dutroux nog aangrijpender waren, nog dramatischer. De algemene diagnose was toen dat de zaak-Dutroux verklaarde waarom de Belgen zo wantrouwig zijn, waarom ze zich zo onbehaaglijk voelen. Vanuit onze maatschappijdiagnose vroeg ik me echter af of ik mocht geloven wat ik zag. Vandaar dat ik ben gaan speuren naar de meer structurele oorzaken van dat wantrouwen.

Determinanten van wantrouwen

We kwamen tot vijf zeer belangrijke determinanten. Van vier daarvan weten we zeker dat ze vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog tot aan het einde van de twintigste eeuw een sterke evolutie hebben gekend. Ik denk aan de vergrijzing van de bevolking, die spectaculair is toegenomen. De kennismaatschappij is opgekomen. We zagen de groeiende invloed van de massamedia. De televisie is in die periode onze maatschappij binnengedrongen en vervolgens vond er een dualisering van het medialandschap in publieke en commerciële, in meer elitaire en meer populaire zenders plaats. Ook zagen we de ontkenkelijking, de secularisering. Dat zijn echt belangrijke processen geweest. Het enige waar ik twijfel over heb, is het middenveld, het sociale weefsel, waarvan dikwijls wordt gezegd dat het afkalft. Mensen zouden er minder in participeren. In Vlaanderen vind ik hiervoor geen evidentie van verandering tussen 1980 en 2000. Uit Nederland hoor ik dat er zich wel verschuivingen voordoen, maar niet dat men kan spreken van een achteruitgang van het verenigingsleven, van sociale participatie en dergelijke. Duidelijk is wel dat wie in dat middenveld leven ingebed is, veel minder kans maakt om wantrouwig en verzuurd te worden. Ik denk echter niet dat we het middenveld als een historische verklaring voor het wantrouwen kunnen gebruiken.

De voorstelling via de media

Deze analyse sluit aan bij de diagnose van de symbolische samenleving. We krijgen een samenleving die onder invloed van een aantal structurele langetermijntwikkelingen wantrouwer wordt en waarin mensen zich steeds onbehaaglijker voelen. Zo'n samenleving vraagt dan als het ware: toon ons waarom we ons zo onbehaaglijk voelen, waarom we zo wantrouwig zijn. En in deze samenleving kan dat via de media. Zij kunnen een echte voorstelling van de samenleving aanbieden, zoals ze dat rond de zaak-Dutroux hebben gedaan. Als zo'n zaak begin jaren zeventig zou zijn uitgebroken, was het, denk ik, niet zo'n drama geworden. Mensen zouden het een erge misdaad hebben gevonden, maar het was nooit uitgegroeid als spectaculair gebeuren zoals we dat in 1996, 1997 hebben meegemaakt.

De journalistiek ligt eigenlijk veel dichter bij het werk van de kunstenaar dan bij dat van de wetenschap. Journalisten zeggen wel dat ze de feiten verifiëren, maar op zich betekent dat niets. Een feit kan tien keer geverifieerd zijn. De impact wordt bepaald door de context, de kleur, de stemming, het verhaal waarin het feit wordt geplaatst. En in die zin voert de samenleving dan naar aanleiding daarvan een vertoning op. Dat verhaal wordt de werkelijkheid voor de meeste mensen. Daarop gaat men reageren. Mochten we in een meer positieve cyclus geraken, waarin het onbehagen niet toeneemt, maar snel afneemt, dan zouden we misschien ook gebeurtenissen gaan selecteren om onszelf duidelijk te maken waarom we ons zo goed voelen.'

Het is opvallend dat een boek met zoveel kritiek op de media behoorlijk wat aandacht krijgt in die media. Heeft u daar een verklaring voor?

'Men zegt wel dat het boek eigenlijk tegen de media is gericht, maar dat is niet waar. Het is een analyse van en kritiek op de invloed van de media op de beeldvorming, in het bijzonder de politieke beeldvorming en de implicaties daarvan voor de democratie. Verstandige journalisten delen heel dikwijls belangrijke elementen van de diagnose, is mijn ervaring. Daarom verbaast die media-belangstelling me niet. Aan de media valt bovendien niet zoveel te doen. De vrijheid van meningsuiting kan snel in het gedrang komen. De meeste aanbevelingen die ik formuleer, hebben betrekking op wat er aan de politiek moet veranderen, opdat die minder gevoelig wordt voor de media-invloed. Politici en politieke partijen moeten minder afhankelijk worden van hun voorstelling van succes via de media.'

Politieke veranderingen

Hoe zou dat dan bereikt kunnen worden? De ontwikkelingen die u schetst, lijken me moeilijk beïnvloedbaar of omkeerbaar.

'Ik denk dat twee opties vallen uit te sluiten. Het afschaffen van de media is geen optie in onze samenleving en het afschaffen van de democratie is voor mij ook geen

optie. Het is een zoeken met nuance naar pragmatische oplossingen. Als je de twee boeken over het wantrouwen en de dramademocratie samenlegt, krijg je een aantal suggesties over het beleid dat je kunt gaan voeren om dat wantrouwen tegen te gaan.

Allereerst gaat het om het verspreiden van ideeën. Dat is onvermijdelijk in een samenleving waar de symbolenproductie zo'n invloed heeft op wat we doen. Mensen moeten beseffen wat de rol van media in onze samenleving kan zijn en hoe die ook de politiek beïnvloedt. De meer concrete aanbevelingen voor de politiek zijn erop gericht de politiek minder gevoelig te maken voor die media. Ik ben ertegen de burgemeester rechtstreeks te laten verkiezen. Een maatregel die in België al genomen is, is het halveren van het gewicht van de lijststem ten gunste van de persoonlijke voorkeursstemmen van kandidaten. Dat vind ik een verkeerde maatregel, omdat het een bonus geeft aan de personen die populair worden in de media. Het belang van middenveldorganisaties wordt er bovendien door verminderd, terwijl juist daar rekening wordt gehouden met competentie en ervaring om zo tot een bepaalde lijstvorming te komen.

Ik stel ook voor daar waar dat mogelijk is de vertegenwoordigende democratie aan te vullen. Oorspronkelijk was ik geen groot voorstander van directe democratie, maar er is een probleem van afname van de volksovereïniteit. De maatregelen die ik bepleit, geven ook de indruk dat ik de voorkeur van de individuele kiezer minder zwaar laat wegen dan de lijst die al is opgesteld door de partij zelf. Ik stel voor om dat te compenseren door de kiezer op een aantal materies meer rechtstreeks macht te geven. Dat kan door het grondwettelijk referendum in te voeren. Zo'n referendum kan gekoppeld worden aan een opkomstplicht, omdat het om gewichtige materies gaat en omdat men zo een mooie samenwerking mogelijk kan maken tussen de vertegenwoordigende en de directe democratie. Het zittende parlement moet de grondwetswijziging voorstellen en die dan voorleggen aan de bevolking. Dat sluit populisme en demagogie niet uit, maar verkleint toch de kans daarop.

Ik stel in dat verband ook wat hoop op wijkcomité's en buurtorganisaties die ik zie ontstaan. Er is een nieuwe dynamiek in middenveldorganisaties. Buurten organiseren zich meer dan vroeger. Gekeken zou moeten worden welke vorm die organisaties krijgen en welke bevoegdheden eraan gegeven kunnen worden. A priori vind ik niet dat het mogelijk is te zeggen hoever die bevoegdheden kunnen gaan. Die grenzen moet men een beetje exploreren. Mensen die kapitaalkrchtig genoeg zijn, oefenen wel controle uit op wie in hun buurt komt wonen via de grond- en huizenprijzen. Waarom zou dat recht moeten worden ontzegd aan mensen die minder koopkrchtig zijn? Dat is een uitgangspunt dat ik hanteer om die problematiek te benaderen. Maar dan natuurlijk wel zeer bewust van de gevaren die eraan verbonden zijn. Als mensen in een wijk samen kunnen beslissen wie er mag komen wonen en wie er weg moet, is dat natuurlijk een gegarandeerd middel om individuele rechten te schenden. Het komt erop aan daar een werkbaar evenwicht te zoeken. Nu is er geen evenwicht. Mensen hebben nu over

hun onmiddellijke omgeving bijzonder weinig zeggingskracht. Daar kan de democratie worden verstevigd. Dat is ook het niveau waar mensen rechtstreeks met hun problemen te maken hebben, rechtstreeks met elkaar te maken hebben. Dat loopt niet via de media.

Nog concreter in zekere zin is het onveiligheidsgevoel als een vorm van onbehagen. Daar kan een overheid toch ook iets aan doen. Ten eerste moet de overheid erkennen dat het probleem er is. Het gaat sociologisch niet om de absurde discussie of er meer of minder veiligheid is. Sociologisch gaat het om de vraag of mensen zich onveilig of niet. Het antwoord is dan een onomwonden ja. De tweede vraag is dan waar dat gevoel vandaan komt. Aan dat debat kan de sociologie iets bijdragen. We weten dat dat gevoel toch maar in geringe mate van confrontatie met criminaliteit en slachtofferschap komt. Gevoelens van bedreiging en onzekerheid komen op de mensen af en ze projecteren die dan op criminaliteit. Als men die diagnose heeft, is daar beleidsmatig iets mee te doen. Bijvoorbeeld door de organisatie van buurten te versterken. We weten dat de mate van betrokkenheid bij het middenveld een rol speelt bij die onveiligheidsgevoelens.

Ik stel ook vast dat op langere termijn dat onbehagen ook te maken heeft met de keerzijde van de kennismaatschappij. De kennismaatschappij is niet omkeerbaar. We proberen ons leven aangenamer te maken via wetenschap en technologieën. Maar het impliceert ook dat een deel van de mensen met die kennismaatschappij niet meer mee kan. Loketten gaan dicht omdat mensen het via internet kunnen, via e-mail en de telefoon. Maar dan laat men een bepaalde groep mensen in de kou staan. Mensen die dat loket nodig hebben. Die het nodig hebben dat daar iemand zit op wie ze kunnen toestappen en om uitleg, om hulp vragen. De overheid en de betrokken organisaties kunnen met die mensen toch rekening houden als ze plannen, hè? Van mutualiteiten kun je dat verwachten, omdat die voor een groot deel werken met overheidsgeld. Daar kan de overheid dat dan opleggen.

Maar onze overheid is verzwakt de laatste jaren. De laatste tien jaar zijn de investeringen in het overheidsapparaat met 20 procent verminderd. Het aantal ambtenaren en de kwaliteit begint daardoor een groot maatschappelijk probleem te worden. Je hebt een werktuig in handen dat aan het deterioreren is.

Maar de politiek is niet de enige manier om in te grijpen in onze samenleving. Middenveldorganisaties, buurten, universiteiten, omroepen et cetera, allemaal hebben ze zelf een functie.

Engagement met de samenleving

Als ik met een onderzoekslijn begin, stel ik me altijd drie vragen. Ik vraag me af of ik het onderzoek kan koppelen aan de theoretische vragen waar ik mee bezig ben. Op dit ogenblik is dat de symbolische samenleving, de nieuwe manier van sociale controle. Vervolgens vraag ik me af of het maatschappelijk relevant is. Gaat het om iets waar we het politieke debat rond zouden moeten voeren. Belangrijk is ook of het binnen een redelijke termijn op een ernstige manier onderzoekbaar is.

Dat vind ik bijna een moordaanslag op de sociologie

Als ik kritisch mag zijn over de sociologie als discipline, zou ik zeggen dat te veel sociologen eigenlijk toch nog een beetje opgesloten zitten in subsubdisciplines met vraagstellingen die een beetje afgehaakt zijn van wat maatschappelijk nog relevant is. Men zit dan eigenlijk alleen maar op secundaire punten collega's te corrigeren en schrijft daar dan nog 's een artikeltje over in een internationaal tijdschrift.

Het zit ook een beetje ingebakken in de discipline. Wij beoordelen mensen toch wel heel sterk op publicaties in internationale tijdschriften. Ik hoor van Nederland zelfs zeer gekke verhalen. Op sommige universiteiten in Nederland zou men geen punten krijgen voor iets dat in het Nederlands geschreven is, maar wel voor iets in een andere taal. Soms is dan niet gespecificeerd om welke taal het dan moet gaan. Expats uit Centraal-Europa kunnen zo enorme publicatielijsten opbouwen. Dat is toch te zot om los te lopen. Dat vind ik bijna een moordaanslag op de sociologie.

Sociologie lijkt me toch wel een maatschappijwetenschap. Dat betekent verbonden zijn met uw eigen maatschappij en dus ook met de taal van uw eigen maatschappij. De manieren waarop de evaluatiesystemen op dit moment in de sociologie georganiseerd zijn, verknoeien veel talent en laten wetenschappelijk talent wegtrekken van een engagement met de eigen samenleving, terwijl dat toch de eerste taak van een socioloog zou moeten zijn. Sociologie is een soort reflexieve aanwezigheid in de samenleving. Niet alleen door die samenleving te observeren, maar door wat we observeren terug te geven aan die samenleving op een manier dat die zich kan oriënteren en er iets mee kan doen.

Publicaties

Mark Elchardus - *De dramademocratie*. - Lannoo : Tielt, 2002.- ISBN 90 209 5072 X, €17,95

Mark Elchardus en Ignace Glorieux - *De symbolische samenleving : een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. - Lannoo : Tielt, 2002. - ISBN 90 209 5046 0, €29,95

Mark Elchardus en Wendy Smits - *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. - Brussel : VUBPress, 2002. - ISBN 90 5487 325 6, €17,95

Website van de onderzoeksgroep TOR (Tempus Omnia Revelat): <http://www.vub.ac.be/TOR/>

Henk Jansen is hoofdredacteur van Facta